

Viborg Gråbrødre Kirke i middelalderen

Af Hans Krongaard Kristensen

1. Kildematerialet

Gråbrødrenes kirke i Viborg blev benyttet frem til 1812. I de sidste år under navnet Nørre Sogns Kirke. Året efter blev inventaret solgt på auktion, og det ret nye tårn med kobberspir blev nedbrudt. Resten af kirken fik lov at stå frem til 1830. Nedbrydningen er foregået ganske grundigt, således at mange fundamentsten er brudt op. Det er derfor ikke muligt, at sige noget væsentligt om kirkens udformning ud fra de forskellige arkæologiske undersøgelser.

Bortset fra enkelte byprospekter baseres vores kendskab til kirkens udseende på dels en opmåling med opstalter af Peder Jensen Abildskov fra 1760 og dels et par skitser med grundplan og to opstalter fra kirkens østparti af N.L. Høyen fra 1830 kort før nedrivningen af kirkens sidste rester (fig. 1-4). Hertil kommer en række detaljerede tegninger af muremester Chr. Gullev i Viborg.¹ Gullevs tegninger er udført til forskellig tid mange år efter kirkens nedrivning. Når man sammenholder nogle af dem, er der overraskende store afvigelser mellem tegningerne. De kan således ikke være baseret på en tegning, han har udført, mens kirken endnu stod, men må være taget ud af hans hukommelse. De har derfor ikke nogen primær værdi.

2. Kor og apsis

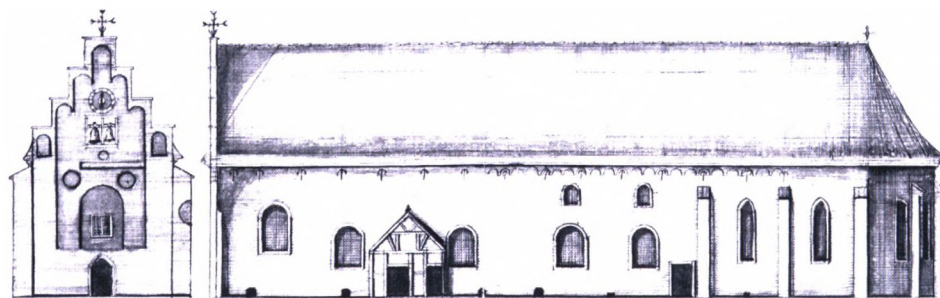
Den middelalderlige kirke har været en langstrakt bygning afsluttet med en apsis i øst. Et hurtigt blik på

Abildskovs opmåling viser tydeligt, at kirken må være opført af flere omgange. Den mest markant afgrænsede del af kirken udgøres af et kor på to fag og en halvrund apside af samme bredde som koret.

Kirken var hovedsageligt opført af munkesten på kampestensfundamenter. Ifølge Høyens notater omtales en mulig sokkel af tilhugne kvadersten, som i 1830 kun var bevaret visse steder. Bygningen var regelmæssigt forsynet med forholdsvis spinkle stræbepiller både på kor og apsis. Høyens opstalt viser, at murene var rejst over en høj sokkel, som dog ikke omfattede stræbepillerne. Det er ikke angivet præcist, men formentlig markerer de to vandrette linjer på opstalten en skråkant på kvaderstenssoklen (fig. 3).

Selv om man må gå ud fra, at kor og apsis var samtidige, var der forskel på vinduerne i de to dele. I apsis var de rundbuede, i koret spidsbuede. Ellers var typen den samme: slanke dobbeltsmigede vinduer med en rundstav i en fals både ved yder- og inderflugt. I lysningen var der en glasfals dannet af lodretstillede munkesten. Der var fem vinduer i apsis og i koret mod syd var der et i hvert fag, mens der i nordsiden tilsyneladende kun var et vindue i det østligste fag.

Helt specielt for denne kirke var der ved vinduestikkens vederlagshøjde en kordongesims (et vandret bånd mellem sokkel og gesims) bestående af en vulst af sorte sten – formentlig sortglaserede munkesten. Det afrundede led var forkrøppet rundt om

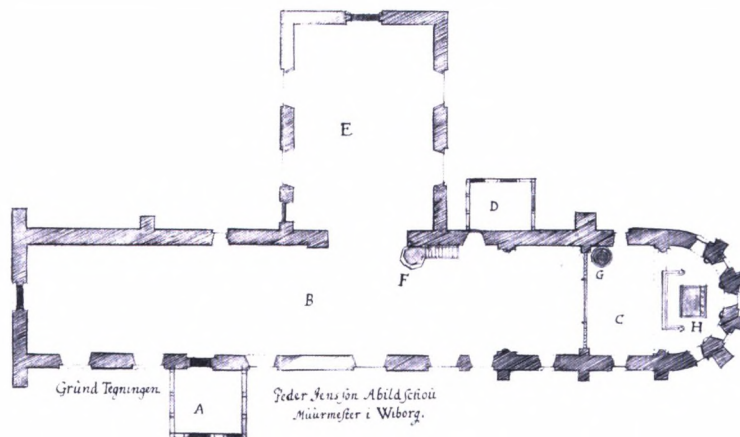

Opfølt af Snaas Brødre Kirke i Viborg
paa den Vester Ende.

Opfølt af Snaas Brødre Kirke i Viborg
paa den Synder Side.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 alen

- A. Vaabenhuuset
- B. Store Kirken
- C. Skibet
- D. Stüder Kamret
- E. Kaars Kirken
- F. Prædicke Stolen
- G. Daaben
- H. Alteret.

stræbepillerne, hvilket viser, at stræbepillerne var samtidige med bygningen. Ved vinduesstikkene blev båndet ført med rundt i en spidsbue over korets vinduer. Formentlig fandtes kordongesimsen også på apsis; men her mangler der en detaljeret opmåling.

Over vinduerne i niveau med toppen af stræbepillerne var der en rundstavsfrise svarende til en savsnitsfrise, men blot sat af formentlig cirkelformede sten. I det

ydre har frisen fremtrådt med halvcirkelformede buer; men på sortebrødrekirken i Viborg, hvor en tilsvarende frise er bevaret under sideskibstaget i nord, kan man se, at den er fremstillet af helt runde teglsten. Frisen har givetvis også været udført med sortglaserede sten. Under gesimsen var der på korets vestligste fag og på den østlige del af skibet en rundbuefrise. Det er usikkert, om frisen tilhører den ældste byggefase – se nedenfor.

Fig. 1. Opstalt af vestgavl og sydside samt grundplan af Viborg Gråbrødre Kirke i 1760. Korskirken mærket E blev først opført i 1656-57 ligesom våbenhus (A) og sakristi (D) er sene tilføjelser. Selve langhusbygningen er i sin helhed middelalderlig; men bl.a. ud fra vinduesformer og fordelingen af stræbepiller ses det tydeligt at kirken består af flere byggefaser. Opmåling: Peder Jensen Abildskou, Nationalmuseet.

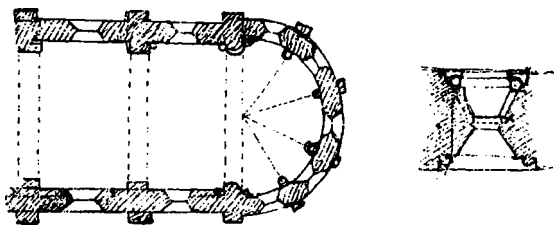

Fig. 2. Skitse af kirkens østende lige før nedrivningen. Apsiden synes her en anelse bredere end koret. Apsishvælvet er angivet, mens der mangler hvælv i koret, hvilket nok hænger sammen med, at nedbrydningen er i gang på dette tidspunkt. I den lille tegning ses et snit i et vindue. Skitse: N.L. Høyen 1830, Høyens skitsebog, Nationalmuseet, her efter Lorenzen 1914.

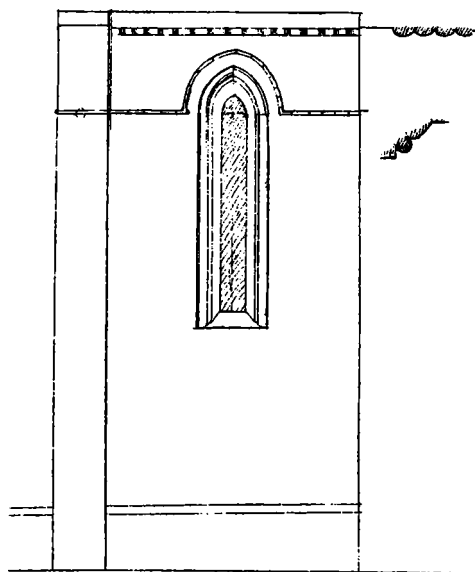

Fig. 3. Opstalt af et fag på korets yderside. Murværket er rejst på en tilhugget sokkel af granit og af fremhævede detaljer ses et snit i vinduet med trekvartstav i en fals og rundstavsfrisen øverst. Detaljeringen minder om de ældste dele af klosterkirken i Løgum. Opmåling: N.L. Høyen 1830, Høyens skitsebog, Nationalmuseet, her efter Lorenzen 1914.

Kor og apsis var overhvælvet med et femdelt hvælv i apsis og to krydsribbehvælv i koret (fig. 4). Alle i nøje overensstemmelse med stræbepillerne. Hvælvene var adskilt med brede gjordbuer. Buen ind mod koret blev båret af kraftige halvpiller forsynet med en profileret base – øjensynlig rundstav over karnis. Overgangen mellem halvsøjle og den retkantede gjordbue formidledes af et klassisk trapezkapitel med vulst og vederlagsbånd. Gjordbuen mellem de to hvælv i koret hvilede på en flad pilaster, mens buen mod vest efter Abildskovs tegning også synes at have været båret af halvsøjler. Dette ses dog ikke på Høyens skitse.

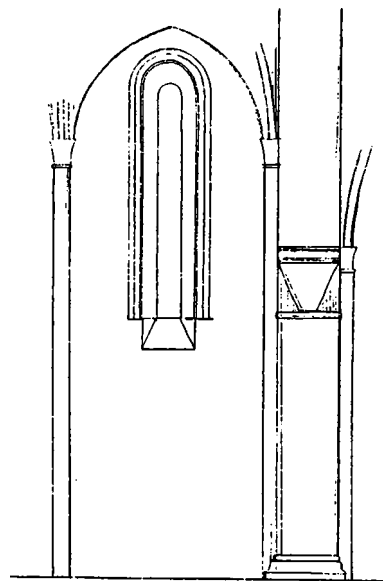

Fig. 4. Indvendig opstalt af overgangen mellem kor og apsis set mod syd. Vinduet i apsis er rundbuet, og gjordbuen mellem de to dele er støttet af en kraftig halvsøjle med trapezkapitel. Det er nogle former som egentlig peger tilbage på den romanske stil. Opmåling: N.L. Høyen 1830, Høyens skitsebog, Nationalmuseet, her efter Lorenzen 1914.

Ribberne i alle hvælv hvilede på mere eller mindre fremspringende rundstave, der blev taget op fra gulvet. De fire i apsis synes at have været næsten fritstående trekvartssøjler. Høyen lader dem afslutte opad med et ukaraktæristisk kapitæl nærmest som en omvendt keglestubb over en vulst. De lodrette rundstave har været et markant indslag også i koret, hvor de flankerede henholdsvis svære halvsøjler og pilastre. Høyens tegning antyder, at ribberne var profilerede – formentlig trekløverformede. Ribberne i apsidehvælvet mødtes ved apsisbuens toppunkt. Overgangen mellem vægflader og hvælvkapper var ifølge Høyen tydelig markeret. Formentlig var den udformet som en lille rundstav. I hvert fald har man ved udgravningerne fundet den karakteristiske formsten, der anvendes til at danne denne type rundstave.

På Abildskovs plan mangler der et vindue i korets vestfag på nordsiden, hvilket kunne tyde på, at det er her, man har planlagt klostrets østfløj. Høyens skitse viser dog vinduer i begge fag. I lighed med andre af tidens tiggerklostre (Horsens og Viborg Sortebrødre), må man gå ud fra, at der har været en nøje sammenhæng mellem opførelsen af kirken og østfløjen. En indplacering af kirkens grundplan i forhold til de fremgravede rester af klosterbygningerne harmonerer dog ikke med en sådan placering (fig. 5). Her vil den kendte østfløj dække den østligste del af koret og lidt af apsis. Ganske vist slutter den påviste østfløj i syd med et formentlig senmiddelalderligt kapel med apsis, som må være langt yngre end kirken. Men selv hvis man tænker sig denne østfløjs østmur nord for

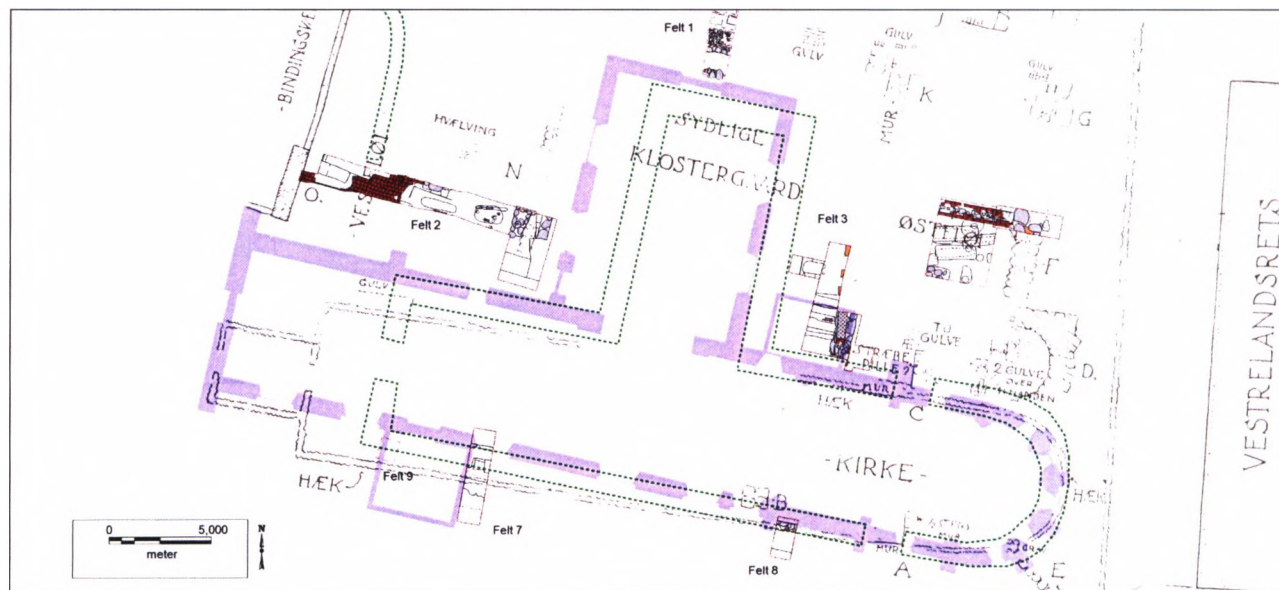

Fig. 5. Abildskovs plan indplaceret på klostertomten. På planen er Abildskovs grundplan omsat til nutidig mål markeret med blått. Med grønt ses den nuværende hæk, og antydnet med sort hækkens placering i 1935 ifølge Charles Christensen. Sammentegning: Lars Agersnap Larsen 2013.

dette kapel forlænget ned mod kirken (uden fløjens apsis), ville den løbe ind på kirkens apsis. Det må derfor betragtes som mest sandsynlig, at den østfløj, man planlagde i midten af 1200-tallet, har ligget længere mod vest end den kendte fløj – formentlig ud for korets vestfag. Det forekommer således rimeligt, hvis der kun var et vindue i korets nordside. Om 1200-talsfløjen har været grundmuret, er måske mere usikkert.

3. Korets forbilleder og datering

Planløsningen er lidt usædvanlig, da tiggerordenernes klosterkirker i den tidlige fase normalt har haft en ret østafslutning. Der findes dog en enkelt parallel nemlig ved gråbrødrenes kirke i Kalundborg, hvor man finder et kor med en apsis af helt samme type.² Nu kendes denne kirke kun fra en arkæologisk udgravning, således at de øvre dele af bygningen mangler. Af væsentlige elementer, som er fælles, bør nævnes den brede apsis, som ikke er den typiske romanske med spring i murflugten ved koret, og muligheden af, at vinduerne som i Viborg har været smiget med rundstav i en fals. Apsis i Kalundborg mangler dog stræbepillerne.

Bortset fra apsidens kommer en væsentlig del af inspirationen til Viborg-kirken fra den jyske cistercienserstil, som i dag er bedst bevaret i Løgum.³ Her finder vi i østgavlen (påbegyndt o. 1225) både rund- og spidsbuede vinduer, der er smigede og forsynet med rundstav i false både ud- og indvendig. I Løgums østgavl har rundstavene dog et kragbånd i vederlagshøjde. Dette led er til gengæld forsvundet i de tilmurede vinduer i sydgavlen og ved de lidt yngre vinduer ind til sakristi og armarium i østfløjen. Det rundbuede vindue med smig og rundstave i false i hvert fald på ydersiden kendes også fra østgavlen på Vor Frue Kirke i Odense, der er dendrodateret til ca. 1250.⁴

Motivet med kraftige halvsøjler med trapezkapitæler, der bærer kraftige gjordbuer og flankeres af rundstave, som støtter hvælvrubberne, kendes fra tværskibet i Løgum Klosterkirke fra ca. 1225-1250. Det gælder i det hele taget for de rundstave, der fører fra gulvet op til hvælvrubberne, at motivet genfindes i Løgum.

Brugen af sortglaserede teglsten kendes fra Viborg Sortebrødre Kirke, hvor man som allerede nævnt også har benyttet en prydfriese med runde sten. Til gengæld mangler andre af gråbrødrekirkenes arkitektoniske træk som rundstav ved de smigede vinduer og bæringerne til gjordbuer og ribber ved sortebrødrenes kirke.

Der er næppe tvivl om, at korpartiet i Viborg Gråbrødre Kirke tilhører 1200-tallets midte. Derimod kan man vanskeligt nå frem til en mere præcis datering. Klostret blev grundlagt i 1235, og der er sikkert gået nogle år, før man kunne gå i gang med den gennemarbejdede bygningsdel, men hvor lang tid kan heller ikke beregnes. Koret må dog have været færdig nogen tid før Ebersteinernes donation.

4. Skibet

Skibet afviger tydeligvis fra koret og er ikke nødvendigvis opført i én omgang. Til gengæld er det ganske vanskeligt at udpege sikre skel i bygningsdelen, og bortset fra vestgavlen var der o. 1800 heller ikke mange sikre detaljer af middelalderlig oprindelse. Skibet har angiveligt kun haft et enkelt almindeligt vindue på nordsiden, som vi desværre kun kender fra grundplanen. Derimod er der mange vinduer i syd, som kan danne udgangspunkt for en beskrivelse.

Regnet østfra var skibets første afsnit præget af en usædvanlig gruppe vinduer. Placeret lidt lavt var der to store rundbuede vinduer og over hvert af disse et

lille rundbuet vindue. På Peder Jensen Abildskovs plan er angivet, at de har fals udadtil og smig indvendig. Nu tegner Abildskov denne udformning for alle vinduer, også de dobbeltsmigede i kor og apsis, så måske er det mere en signatur, der angiver vindue, end en præcis gengivelse. De to højtsiddende vinduer har ført til mange spekulationer over deres formål. Har de været placeret højt over et udskydende kapel, som Gullev angiver på nogle af sine tegninger, eller er det højkirkevinduer fra et basilikalt midtskib, der er berøvet sine sideskibe. Hvordan dette specielle parti egentlig skal forstås, kan vanskeligt forklares sikkert med vores nuværende viden. Over denne del af kirken fandtes en rundbuefrise under gesimsen. På Abildskovs tegning ses, at den også strækker sig ind over det vestligste fag af koret oven over stræbebepillen. Til gengæld mangler frisen både i øst og i vest. Det kan desværre ikke afgøres, selv om det ville være sandsynligt, om frisen også omfattede resten af østpartiet. I og med at frisen dækker en stor del af skibet kunne det ved første øjekast forekomme rimeligt, at frisen først er tilkommet i forbindelse med opførelsen af skibet og i den forbindelse en beskedent forhøjelse af koret. På grundplanen ses mod nord et spring i murflugten i skibets nordside vest for korsarmen og den her beskrevne del af skibet. Denne ændring kunne indikere et byggeskel – måske sporet af en vestgavl, som senere blev sløffet.

Abildskovs tegning af den østligste del giver i sig selv ikke nogen mulighed for en datering. Til gengæld kan man godt anstille betragtninger over den relative datering i forhold til korpartiet. Bygningen kan enten 1) være samtidig med koret, 2) ældre eller 3) yngre end koret. I sig selv er koret for lille til at fungere ordentlig som en tiggerordenskirke med god plads til en stor menighed. Også den hypotetiske placering

af en oprindelig østfløj ud for korets vestligste fag taler for, at koret helt har været forbeholdt brødrene, således at man nødvendigvis også må have fortsat byggeriet med et skib. Her har vi så et problem med, at der ikke er stræbebepiller og øjensynligt heller ikke spor af de høje slanke vinduer, som kendes fra koret. De manglende stræbebepiller er søgt forklaret med, at kirken har været opført efter tidens restriktioner (Narbonne-konstitutionen), hvorefter kun koret har måttet være overhvelvet. Til gengæld kunne man måske som i Kalundborg have forventet et bredere skib.

Den anden mulighed, at skibet skulle være ældre end koret, må med tanke på korets datering betyde, at brødrene har overtaget en romansk kirke, da de blev inviteret til Viborg i 1235. For denne hypotese taler den ringe bredde (ca. 6 m indvendig) i kirken. Gråbrødrekirken er tydeligvis smallere end den nogenlunde samtidige kirke for sortebrødrene i Viborg. På baggrund af vores viden om byens øvrige romanske kirker, må man med en ældre kirke forvente et rektangulært skib og et smallere nærmest kvadratisk kor. Man må så antage, at gråbrødrene har revet koret ned og bygget deres unggotiske kor i stedet for i samme bredde som det romanske skib. De små højtsiddende vinduer på Abildskovs opstalt kunne i så fald være små romanske vinduer – eventuelt tilmuret i lysningen, som det ofte ses på landsbykirker. Den nye utraditionelle apside på klosterkirken kunne måske være en gentagelse af en apsis på den romanske kirke. Rundbuefrisen under gesimsen, der antagelig har dækket både det unggotiske kor og den østligste del af skibet, vil i givet fald kunne forklares med, at skibet blev forhøjet i forbindelse med opførelsen af det nye kor.

I givet fald vil der være en stor sandsynlighed for, at den romanske kirke var opført af granitkvadere, og det overskydende materiale fra koret kunne

være med til at forklare nogle af de mange granitkvadre, der har indgået i de forskellige klosterbygninger, herunder også det beskadigede tympanon, som efter nedrivningen i 1830 blev fundet i kirkens fundament.⁵ En ældre (sogne)kirke på stedet kunne også være med til at forklare de mange ældre grave i klostertomten. Imod hypotesen taler egentlig, at der kendes så mange små kirker i byen i forvejen, hvis eksistens det er lidt vanskeligt at forstå. Derimod er de skriftlige kilder så sparsomme, at det ikke er noget problem, at kirken mangler omtale. Måske havde man også kunnet forvente omtale af kvaderstensdelen i forbindelse med nedrivningen.

Den tredje mulighed, at skibet først er opført betydeligt senere end koret, vil naturligvis fint kunne forklare, hvorfor formerne fra koret ikke er videreført. Nu er der kommet en ny bygmester og nye arkitekturidealer. Det overraskende ved denne løsning er, at man i så fald har valgt at fortsætte byggeriet med samme smalle bredde. Ved gråbrødrekirken i Kalundborg, hvor korpartiet som nævnt ligner Viborgs, valgte man at gøre skibet bredere – vel for at få bedre plads til menigheden. En løsning med et noget yngre skib må i øvrigt også forudsætte, at der i mellemtiden har stået et midlertidigt skib af træ eller bindingsværk. Tanken er dog i princippet slet ikke urealistisk.

I andet afsnit af skibet ses et våbenhus flankeret af to lavtsiddende vinduer. Våbenhuset er opført i bindingsværk og således næppe middelalderligt. Våbenhuset skjuler en syddør til kirken som formentlig har været menighedens daglige indgang til kirken. De to flankerende vinduer sidder usædvanligt langt nede på muren. Faktisk sidder de efter Abildskovs opstalt en anelse lavere end de to vinduer i det første afsnit af skibet. Disse to vinduer kan næppe have noget med de middelalderlige forhold at gøre. På nordsi-

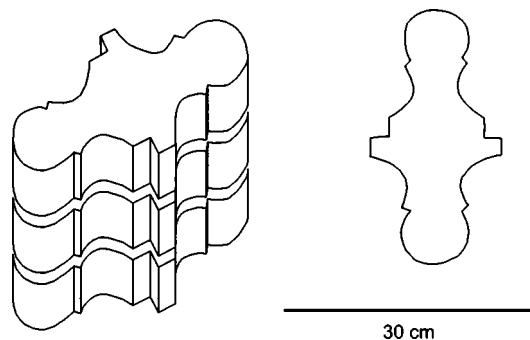

Fig. 6. Højgotisk stavværkssten fra klostertomten. Tegning: MI. 2018.

den har der stået en stræbepille ud for det vestligste vindue. Nu kan stræbepillen naturligvis være eftermiddelalderlig; men om den var middelalderlig, ville det vise, at vinduet i syd ikke kunne harmonere med fagdelingen.

I skibets vestligste del ses et rundbuet vindue med en ganske normal placering. De ret store rundbuede vinduer i skibets sydside er afgjort eftermiddelalderlige, såfremt Abildskovs tegning er præcis i detaljen. Det sidstnævnte vindue kunne muligvis være et svagt spidsbuet vindue af senmiddelalderlig form, hvilket næppe vil kunne afgøres. Sandsynligvis blev flere af de rundbuede vinduer indsat nogenlunde samtidig med opførelsen af korsarmen i nord i 1657. Efter Gullevs tegning fra 1887 havde denne bygningsdel vinduer af samme type.⁶

Hvordan de middelalderlige vinduer i skibet har set ud, vides naturligvis ikke; men et sted i klostret har der været højgotiske vinduer med stavværk opbygget af meget elegante formsten (fig. 6). Ligeledes er der fundet højgotiske profilsten, som kunne være indgået i spinkle profilerede hvælvpiller. Placeringen vil ikke kunne afgøres ud fra vores nuværende viden; men

det forekommer meget sandsynligt, at en del af skibet blev opført i 1300-tallet. Således vides det, at gråbrødrekirkerne i Odense, Svendborg, Horsens og Ystad samt sortebrødrekirkerne i Holbæk og Århus enten helt eller delvis blev bygget i midten af 1300-tallet.

I modsætning til de mange usikkerheder ved skibet får vi med vestgavlen et "velbevaret" og velkomponeret stykke arkitektur fra senmiddelalderen.

Gavlen har en spidsbuet portal af perspektivisk type i midten, hvilket er et helt klassisk motiv for tiggerordenernes kirker. Herover ses et firkantet vindue med to trærammer. Det tydeligvis sene vindue er placeret i en stor rundbuet blænding, som i virkeligheden må være et stort tilmuret vindue. Formentlig har det nok haft en ganske svag spidsbuet form, som det eksempelvis kendes fra det oprindelige vestvindue i hovedskibet ved gråbrødrekirken i Horsens.⁷

Det tilmurede vindue omgives af en stor blænding, som når op i gavltrekanten. Her afsluttes den med stigende rundbuer, som følger de fem store kamtakker i gavlens midte. Ved de to yderste kamtakker ses enkle blændingsfelter afsluttet af runde buer svarende til den store blænding. Dette blændingsfelt omfatter foruden det tilmurede vindue også forskellige andre elementer. Øverst ses et ur og herunder en firkantet åbning med to klokker. Der er også forskellige blændingsfelter. To store cirkelblændinger flankerer vinduets top. Herover er et vandret blændingsbånd, der synes repareret i nordsiden og over dette en mindre cirkelblænding under klokkeåbningen. Vestgavlens dekoration er formentlig som normalt i senmiddelalderen udelukkende udført med retkantede normalsten.

Åbningen til klokkerne er sikkert udvidet efter reformationen, da man anskaffede klokke nummer to. Derimod er der en stor sandsynlighed for, at klokkes plads i den tårnløse kirke fra begyndelsen har

været i et glamhul i vestgavlen. Således havde også gråbrødrekirken i Svendborg sin klokke anbragt i gavltrekanten i vest.⁸

Gavlen havde kraftige stræbepiller mod nord og syd. Derimod var der ingen tilsvarende stræbepiller på vestsiden ud for skibets langmure, som man ellers ofte ser, så der er et sammenhængende system. Muligheden af, at stræbepiller kunne være blevet tilføjet senere bør nok stå åben.

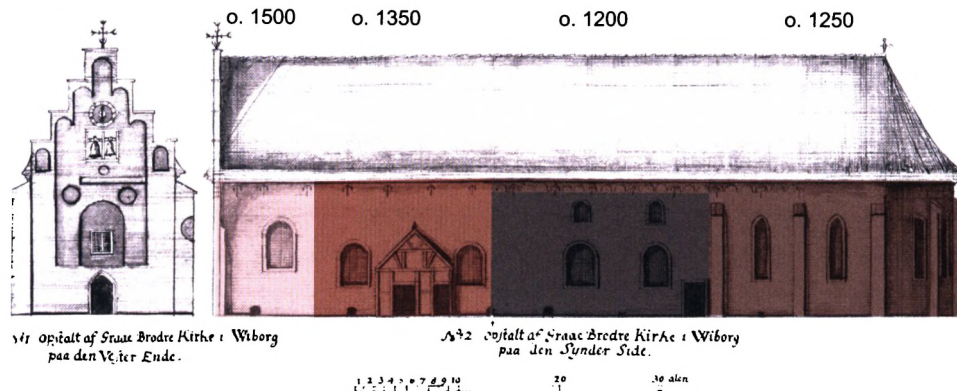
Nu kan man næppe have haft en byggefase, der alene omfattede vestgavlen. Abildskovs tegning viser desværre ikke byggeskel; men der er et par muligheder for en vurdering af byggeprojektets omfang. Der kunne være tale om et rektangulært fag omfattende det vestligste vindue mod syd, hvor vinduet kunne opfattes som et svagt spidsbuet vindue fra senmiddelalderen (fig. 7). Eller måske er stræbepillen i nord oprindelig og repræsenterer en ældre vestlig afslutning.

Som det fremgår nedenfor, er skibets vestgavl og det tilhørende bygningsafsnit opført ganske sent i middelalderen. Den forudgående situation har sikkert været den klassiske for tiggerordenskløstre, at vestfløjen er rykket frem i forhold til kirkens gavl, således at fløjen afsluttes med en fri gavl, og at der dannes et indadvendt hjørne som et lille torv mellem denne gavl og kirkegavlen. Formen har været ret udbredt og må utvivlsomt skyldes et bevidst valg.⁹ Indplaceringen af kirken i forhold til den arkæologiske undersøgelse af vestfløjen tyder på en sådan løsning i Viborg på et tidspunkt.

Ved den seneste byggefase med den kendte vestgavl har man så forlænget kirken og inddraget det indadvendte hjørne. En sådan løsning synes at kunne påvises i Horsens.¹⁰ Denne tolkning af kirkens vestende må indebære, at nordmuren i det sidste afsnit i virkeligheden er vestfløjens sydgavl.

Fig. 7. Rekonstruktion af klosterkirkens mulige bygningshistorie lavet med baggrund i Abildskovs opstalt af sydsiden. Ældst er den østlige del af skibet opført af granitkvadre og ældre end brødrenes ankomst. Dernæst følger korpartiet fra 1200-tallets anden halvdel. Skibet blev udvidet mod vest i to omgange. Den første muligvis i højgotisk tid, den sidste kort før Reformationen. Rekonstruktion HKK, streg: Morten Larsen 2017.

Det mest karakteristiske ved vestgavlens arkitektur synes at være det store blændingsfelt med stigende rundbuer. Stigende spidsbuer er ikke usædvanlig i den gotiske periode; men Abildskov har tydeligvis tegnet runde buer i modsætning til den spidsbuede portal. Den bedste parallel til et blændingsfelt med stigende rundbuer i Viborg Stift findes i Vitskøl Klosters vestfløj. Her ses motivet i gavltrekanterne i både i nord og syd (fig. 8). Typen er ellers ikke særlig udbredt, hvilket nok skyldes tidspunktet tæt på Reformationen og sikkert, at den har været regionalt funderet. At decorationen på klosterkirken i Viborg er mere elaboreret end på en sekundær klosterfløj bør ikke undre. Fløjen i Vitskøl kan dateres til ca. 1510-20.¹¹ Cirkelblændinger kendes i forskellige perioder; men er meget populære i tiden efter 1500 som fx ved Sankt Mortens Kirke i Randers. Der er næppe tvivl om, at gråbrødrenes vestende tilhører middelalderens slutning og har været ganske ny, da Hans Tausens tilhængere trængte ind i kirken i 1528.

Vestafslutningerne på de forskellige byggefaser vil givetvis kunne påvises arkæologisk ved en langsgående

de snit gennem kirken, hvis man blot holder sig fra midtergangen med de mange begravelser.

De forskellige bygningsafsnit i skibet blev formentlig alle overhælvnet i løbet af middelalderen, uden at vi dog ved, om det skete successivt eller i en enkelt omgang. Skibet mangler den regelmæssige placering af stræbepiller, som fandtes i koret, hvilket kunne være en medvirkende årsag til, at de blev et problem. Formentlig blev hvælvene i skibet nedtaget ved en større reparation i 1573.¹²

5. Funktionen som klosterkirke

Sammenbygningen med klosterbygningerne

Som tidligere nævnt forekommer det mest rimeligt, om den østfløj, som brødrene planlagde, skulle have ligget ud for korets vestligste fag. Den østfløj, vi kender fra arkæologiske udgravninger, ligger dog betydeligt længere mod øst. Som afslutning mod syd mod kirken havde fløjen en apsis som sprang noget frem mod øst. Indvendig var apsiden halvcirkulær, mens den nærmest har været flad på ydersiden. Selve mureværket kendes muligvis ikke, men i fundamentene,

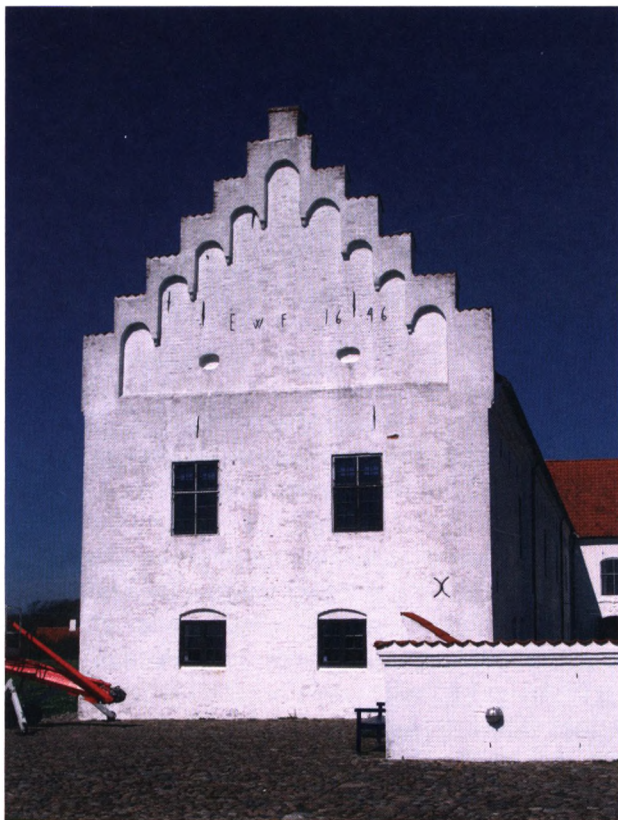

Fig. 8. Sydgaflen på Vitskøl Klosters vestfløj. Den senmiddelalderlige gavlen er domineret af et stort blændingsfelt med stigende rundbuer. Det er i høj grad samme tradition som vestgaflen på klosterkirken i Viborg. Foto: HKK 2010.

der når højere op end gulvniveauerne, indgår en genbrugt sokkelsten og en enkelt teglsten.¹³ Det er lidt uklart, om kampestenene udgør en senmiddelalderlig syld, eller om gulvniveauet indvendigt har ligget ret lavt i forhold til det egentlig murværk. Det yngste gulv i kapellet var teglsten lagt i sildebensmønster, så bygningen har altså fungeret samtidig med teglstens-

kirken. Med genbrugte granitkvadre i fundamentet er bygningsdelen næppe en rest af en ældre kirke. Således blev den dog opfattet af Vilh. Lorenzen, der tolkede den som en sideskibsapsis og foreslog, at det måske kunne være Viborgs ældste domkirke.¹⁴ Apsiden må i stedet anses for en tilbygning opført sent i middelalderen.¹⁵ Bygningsdelen har med sin placering bestemt ikke harmoneret med den delikate arkitektur på 1200-talskirkens apsis. En tilsvarende apsis ved østfløjen kendes i det middelalderdanske område fra Dalby Kloster, hvor den desværre ikke kan dateres.¹⁶ Den var beklageligvis heller ikke kendt i 1935. Fremspring ud fra østfløjen være sig retkantet, afrundet eller polygonal er i øvrigt ikke ukendt i europæisk klosterarkitektur.

Selve østfløjen har dækket det meste af koret mod nord, og med korsgangen langs østfløjen blev også lidt af skibet dækket. Vestfløjen med tilhørende korsgang har dækket den vestligste del af skibet. Antageligvis har der været døre mellem kirken og de to korsgange i øst og vest. På Abildskovs opmåling, er der en dør til sakristiet, kunne passe med korsgangen i øst. Derimod er der ikke nogen direkte dør mellem østfløjen og koret. Høyens skitse fra 1830 viser også kun vinduer i kor og apsis, men spørgsmålet er vel, hvor meget af kirken der var bevaret, da Høyen kom forbi.

Skibets nordside havde kun et vindue. Nu kan der have været vinduer, hvor korsarmen blev bygget i midten af 1600-tallet, og der kan også have været middelalderlige vinduer, som blev sløjfet før opmålingen i 1760. Og på den anden side behøver det opmålte vindue heller ikke være middelalderligt. Det er ikke usædvanligt, at klosterkirkerne mangler vinduer eller har fået vinduer ud mod klostergården muret til, fordi en korsgang langs kirken forhindrede brug af vinduer. Der er dog ikke i de arkæologiske un-

dersøgelser noget bevis for, at der skulle have været en korsgang langs kirken i modsætning til gangene langs de øvrige fløje, som er påvist. Når det skal være, er korsgangen langs kirken den del, der bedst kan undværes og oftest mangler ved danske klostre, hvis gangen ikke er firfløjet.¹⁷

Kirkens indretning

Vi kender intet til den middelalderlige indretning af kirken, men den må have afvejet noget fra indretningen i 1700-tallet, som den kendes fra Abildskovs grundplan. Efter vanlig skik var der et markant skel mellem koret, der var forbeholdt brødrene og skibet for lægfolk.¹⁸ Det kunne være en mur i en vis højde, eller et lektorium som en art gangbro på tværs af bygningen. Foran denne opbygning ville der typisk være opstillet et alter til brug ved messer for lægfolket. Oven over var der ofte ophængt et krucifiks, som det bevarede, vi kender (se fig. 9).

I brødrenes kor har der givet vis været opstillet faste stolestader, som blev benyttet ved tidebønner og messer. Af hensyn til de mange tidebønner, må der have været en dør fra østfløjen direkte ind i koret, så brødrene ikke ved nattetid skulle ud i al slags vejr. Ap-sisrundingen har fungeret som højkor, hvor hovedaltret var opstillet. Døbefont, prædikestol og stolestader til menighed blev først indføjede, da kirken blev sognekirke.

6. Løvenbalkernes kapel

Ifølge Resens Atlas var der på sydsiden opført et kapel, hvor Jens Nielsen til Aunsbjerg af den slægt, som senere tog navnet Løvenbalk, blev gravlagt.¹⁹ Hans gravsten spillede senere en stor rolle i fortællingerne om Hans Tausen og reformationen i Viborg.²⁰ Stående på denne gravsten skulle Tausen

efter overleveringen have prædiket for menigheden i tiden før man skaffede sig adgang til klosterkirken. På Abildskovs opmåling ses intet spor efter et sådant kapel, og oplysningen hos Resen kunne tyde på, at allerede på hans tid o. 1670 var kapellet væk. Nu har det været meget almindeligt ved tiggerklostrene med sådanne kapeller, der var stiftet af adelige velgørere, så det må anses for ganske sandsynligt, at der har været et sådant kapel til trods for, at alle oplysninger synes at gå tilbage til Resens korte notits. Når Gullev på et par af sine tegninger også har en fin plan af dette kapel, er det fri fantasi og kan ikke bruges til nogen stedfæstelse.

7. Eftermiddelalderlige forandringer

Hans Tausen begyndte sin virksomhed i Viborg i efteråret 1526. Efter et par år var menigheden så stor, at den ikke længere kunne være i sognekirken Sankt Hans, og Tausens tilhængere brød derfor i 1528 ind i gråbrødrenes klosterkirke for at bruge den til evangelisk gudstjeneste. En tid deltes man med brødrene om brugen; men i efteråret 1528 overtog de evangeliske helt kirken, og brødrene måtte fortrække til et kapel ved omgangen. Frederik I gav så 23. februar 1529 byens borgere tilladelse til at "*beholle samme gråbrødhre och suorthe brødhre kyrcker till sogne kyrcker*" og nedbryde de gamle sognekirker.²¹

Borgerne overtog således kun kirken, mens brødrene blev lidt tid endnu i klostret. Da de forlod dette, må klosterbygningerne være blevet overtaget af kongen. Christian III indrettede en bolig og en dansesal i en udløberfløj til klostret; men den blev opgivet igen efter få år. I 1539 befalede Christian III, at en række adelsmænd skulle undersøge, om byens gråbrødrekloster var egnet til hospital eller til rådhus.²² Den 29/10 1541 besluttede kongen så at foretage en op-

deling af det store klosteranlæg.²³ Øst- og vestfløjene i klausurgården gik til kirken, som de var sammenbygget med. Den midterste del af klostret, der fremover blev centreret omkring den ydre gård, blev overladt til et hospital, mens en udløberfløj mod nord tidligere var foræret til én af byens borgmestre.

Der synes ikke at være nogen klare indikationer af, hvornår de to fløje, som var tilfaldet kirken, forsvandt. De må dog helt sikkert have været revet ned før korsfløjen mod nord blev opført i 1656-57. Længe før dette tidspunkt har der dog været problemer med kirkebygningen. Et gavebrev fra kongen i 1573 i forbindelse med en ombygning af kirken har måske forbindelse med nedbrydningen af fløjene at gøre.²⁴ Formentlig er det ved den lejlighed, at hvælvene i skibet blev nedtaget. I hvert fald tyder alt på, at der var fladt bjælkeloft, da korskirken skulle rejses.

Den store udbygning mod nord, kaldet Korskirken, blev rejst i årene 1656-57. Der er flere årsager til byggeriet. Ud over pladsmangel i kirken nævnes også brøstfældighed: "*och næsten ganske den nordre Side aff Kirkemueren er revnit og møgit skrøbelig.*"²⁵ En yderligere grund til opførelsen var muligheden for at lave en stor gravkælder under hele gulvet, hvor kister mod betaling kunne henstilles. Gravkælder indeholdt 10 hvælvede gravrum og en hvælvet midtergang.

Vedrørende den middelalderlige kirke er det muligt, at tilføjelsen af korsfløjen har medført forskellige ombygninger af den skrøbelige nordmur ud over gennembrydningen af arkaden ind til fløjen. Og i det mindste har kælderens under Korskirken ødelagt de arkæologiske muligheder her.

Abildskovs opmåling af kirken blev udført af hensyn til et planlagt tårn. Ved indsendelsen til kancelliet var den også ledsaget af et par skitser til det planlagte tårn. Det blev dog ikke Abildskov, men hofmurerme-

ster Erasmus Platz, der kom til at opføre tårnet 1760-61. En væsentlig begrundelse for byggeriet skulle i øvrigt være vestgavlens brøstfældighed bl.a. på grund af klokkeringningen.²⁶

Fig. 9. Krucifiks fra Gråbrødre Kirke, nu anbragt i Viborg Sortebrødre Kirke. Foto: HKK.

8. Nedbrydningen

Efter en del forhandlinger blev kirken 6/9 1812 for sidste gang benyttet til gudstjeneste, og sognet blev tillagt domkirken.²⁷ Fra myndighedernes side var der en opfattelse af, at der var en kirke for meget i Viborg. I begrundelsen for valg af Gråbrødre frem for Sortebrødre Kirke fremførtes bl.a. at bygningens værdi var større, og at det store tårn var tækket med kobber. I første omgang endte man dog med at sælge inventaret, tårnet, sakristiet og våbenhuset på auktion, mens selve kirkebygningen blev bevaret i håb om at den kunne bruges til andet formål. Auktionsprotokollen viser, at Gråbrødre Kirke havde et meget rigt inventar.²⁸ Kun få genstande herfra er endnu bevaret. Altertavlen kom til Vorde, prædikestolen til Elsborg og de hellige kar til domkirken. En klokke som blev omstøbt og gjort større i forbindelse med tårnets opførelse er endt i Randers. Det middelalderlige krucifiks blev købt af en gruppe borgere og skænket til Sortebrødre Kirke (fig. 9).²⁹ I og med, at kirken som den eneste af Viborg Kirker overlevede den ødelæggende brand i 1726, er det meget beklageligt, at de mange inventargenstande fra renæssancen og barokken forsvandt på denne måde.

Det lykkedes dog ikke af finde et regulært formål til bygningen, så i stedet forfaldt kirken. Undertiden blev den brugt til at tørre tobaksblade i eller at samle bissede køer. Skoledrengene fik ødelagt alle vinduer og skød til måls efter kranierne fra de gravlagte i kirken. For at få afsluttet de uværdige forhold, blev kirken derfor i 1830 sat på auktion til nedbrydning, hvor køberen fik alle materialer og skulle planere grunden samt fylde alle grave i kirken op. Formentlig blev arbejdet tilendebragt i løbet af året 1830. De arkæologiske undersøgelser har vist, at nedbrydningen er foregået meget grundigt, således at fundamenterne blev plyndret grundigt for kampesten.

Noter

1. Vellev 1979, fig. 7, 8, 9, 11 og 12.
2. DK Holbæk Amt s. 3329-3332.
3. DK Tønder Amt s. 1052-1088, Formentlig har Øm Kloster (indviet 1257) været et mere nærliggende eksempel, men her er kirken desværre helt væk, HKK 2010, s. 5.
4. DK, Odense Amt s. 1053-1054.
5. Munck 1943 s. 37-38. I restaureret stand er tympanet i dag placeret over domkirkens sydportal.
6. Se Vellev 1979 s. 778, fig. 11.
7. DK Århus Amt s. 5721, fig. 78; Krongaard Kristensen 2016 fig. 4.5.
8. Krongaard Kristensen 1994 s. 80 + fig. 29; DK Svendborg Amt s. 544, fig. 28a. Muligvis var det også tilfældet i Horsens, Krongaard Kristensen 2016 s. 78.
9. Krongaard Kristensen 2013 s. 179-180
10. Krongaard Kristensen 2016 s. 111.
11. Hjermind og Støttrup Jensen 2016 s. 139.
12. Ursin 1849 s. 18.
13. Nationalmuseet, Charles Christensen indberetning 1935 s. 2-3.
14. Lorenzen 1935 s. 12. At østpartiet i så fald ville få en efter danske forhold atypisk form langt fra de eksempler han nævner, faldt ham nok ikke ind i farten.
15. Overofficiant N.P. Munk der ved selvsyn så udgravningen i 1935 afviser også tanken om et tidligt byggeri, Munk 1943 s. 53-56.
16. Borgehammar 2012 s. 308.
17. Krongaard Kristensen 2013 s. 242.
18. Krongaard Kristensen 2013 s. 147-148.
19. Resen 1934, s. 15. "... og her blev han jordfæstet paa Kirkegården ved Kirkens sydlige Dør, hvor der engang var bygget et Kapel."
20. Vellev 1986.
21. DiplVib s. 170-171, n. 226.
22. DiplVib s. 216, nr. 282.
23. DaKancReg s. 203, 29/10 1541.
24. Ursin 1849 s. 18.
25. Kirkeinspektionsarkivet, Landsarkivet i Viborg. Her efter udskrift af N.P. Munk.
26. Severinsen 1932 s. 485-486; Lorenzen 1935 s. 42.
27. Ursin 1849 s. 2; Severinsen 1932 s. 484-487. Endvidere oplysninger fra manus af N.P. Munk.
28. Munk 1943 s. 184-188.
29. Köcher 1929 s. 72-73.

Litteratur

- Borgehammar, Stephan: Kanikerna i Dalby. Tre studier, *Locus Ce-lebris. Dalby kyrka, kloster och gård* (red. Stephan Borgehammar & Jes Wienberg), Lund 2012.
- Christensen, Charles: Undersøgelserne ved Graabrødrekløster. Viborg, Juni – Juli. 1935 (Håndskrevet beretning på Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet).
- DaKancReg: *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup, København 1881-82.
- DiplVib: *Diplomatarium Vibergense, Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie*, udg. ved A. Heise, København 1879.
- DK: *Danmarks Kirker, København (I), København 1945-88. Frederiksborg Amt (II), København 1964-75. Københavns Amt (III), København 1944-56. Holbæk Amt (IV), København 1979-98. Sorø Amt (V), København 1936-38. Præstø Amt (VI), København 1933-35. Maribo Amt (VIII), København 1948-51. Odense Amt, (IX), København 1990-. Tisted Amt (XII), København 1940-42. Århus Amt (XVI), København. 1968-2008. Ribe Amt (XIX), København 1979-2003. Haderslev Amt (XX), København 1954-55. Tønder Amt (XXII), København 1957. Svendborg Amt (X), København 2010.*
- Hjermind, Jesper og Hugo Støttrup Jensen: *Vitshøl Kloster. Den middelalderlige bygningshistorie*, Højbjerg 2016.
- Krongaard Kristensen, Hans: *The Franciscan Friary of Svendborg* (The Archaeology of Svendborg, Denmark, vol. 6), Svendborg 1994.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Klosterkirken i Øm*, Højbjerg 2010.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Klostre i det middelalderlige Danmark*, Højbjerg 2013.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Franciskanerklostret i Horsens*, Højbjerg 2016.
- Köcher, A.: *Viborg Søndre Sogns Kirkes Historie*, Viborg 1929.
- Munk, N.P.: *Viborg Graabrødre Klosters og Kirkes Historie*. Utrykt manuskript 1943, Lokalhistorisk Arkiv for Viborg.
- Resen, Peder Hansen: *Atlas Danicus VI, B: Viborg Bispedømme*. I dansk oversættelse ved Chr. Behrend udgivet af Gunnar Knudsen, København 1934.
- Severinsen, P.: *Viborg Domkirke med Stad og Stift i 800 Aar*, København 1932.
- Ursin, M.R.: *Stiftsstaden Viborg. En topographisk, historisk og statistisk Beskrivelse med tilhørende Grundtegnig*, Viborg 1849.
- Vellev, Jens: Viborgs middelalderlige topografi. Belyst med udgangspunkt i murermester Gullevs kirkearkæologiske undersøgelser, *MIV (Museerne i Viborg Amt)* 9, 1979, s. 50-91.
- Vellev, Jens: *Hans Tausen og den hvide sten*, Viborg 1986.